

ВІДГУК
офіційного опонента

на дисертацію Ангелової Ангеліни Олегівни
«Архетипіка старості в релігійній традиції»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Філософія старості (геронтософія) як розмірковування навколо онтологічних, метафізичних, антропологічних, аксіологічних тощо вимірів старості, осмислення її межовості, пограниччя, глибоких екзистенційних суперечностей, соціокультурної семантики та пошук можливих стратегій життєздійснення і життєзавершення – впевнено зайняла свою нішу в інтелектуальному дискурсі. А з урахуванням старіння населення як глобального процесу (відповідні демографічні зсуви у віковій структурі населення охопили вже 91% країн світу) актуальність і запитаність геронтософського розмислу щодалі зростатимуть.

Особливої значущості ця проблематика набуває в українському суспільно-кризовому контексті. Старші покоління опинилися в ситуації, коли накопичений ними досвід став мало запитаним і «антисучасним»; коли звичні для них технології діяльності швидко і безнадійно застарівають, а новими – більший сегмент літніх осіб вже нездатен оволодіти; коли їхні колишні соціальні ролі, відповідні віджилим соціальним інститутам, у нових репертуарах викреслені; нарешті, коли старіння перетворює більшість співвітчизників на носіїв нижчих (у матеріальному, професійному, освітньому, кар'єрному тощо відношенні), а то й маргінальних соціальних статусів. Нова субкультура старості, що сформувалася в західному світі, для українського соціуму наразі недосяжна. Надзвичайно поглибився ціннісний розрив між поколіннями: сформувалися не просто різні, але альтернативні ціннісні світи, коли нове покоління вибудовує власну ціннісну матрицю саме як альтернативу, заперечення, деструкцію успадкованої. Навіть участь різних українських генерацій у війні майже не зблизила їх ціннісні системи через принципово різний зміст і характер цих воєн, їхнє геополітичне та ідеологічне підґрунтя. Зрештою, за даними соціологічних досліджень в Україні (2013-2015 рр.), головними спільними цінностями, що сполучають нинішні покоління, стали цінності матеріалістичні. Тож перевідкриття та філософський аналіз релігійної аксіології старості є не просто актуальним теоретичним завданням, а справою виняткової суспільної ваги, внеском у духовне оздоровлення українського суспільства.

Що важливо, саме релігія історично поставала джерелом теоретико-філософського осягнення старості, пропонуючи цілий спектр форм і способів сакралізації цього періоду життя людини (і не тільки людини) і багатовікові традиції прочитання його природних/надприродних сенсів. Утім, релігієзнавче обмислення старості стало частиною наукового дискурсу лише в останні десятиліття, а для вітчизняної науки і досі лишається незаповненою лакуною.

Відтак дисертаційна робота, представлена Ангеловою А. О., є не тільки актуальним і «трендовим» дослідженням, але й відкриває і «зрошує» нове проблемне поле для вітчизняного релігієзнавства. Дисертантка віднайшла серед геронтософських рефлексій свій власний шлях, виявляючи зміст, еволюцію, схожість і розбіжність, соціокультурну обумовленість і вплив архетипів старості, що їх зберігають і транслюють етнічні і світові релігійні традиції; аналізуючи витoki релігійних норм, інститутів, культових практик, які закріплюють певний тип взаємодії між поколіннями, їх адаптацію до сучасних реалій. У фокус дослідження потрапили і світоглядно-духовні проблеми особистості у часі геронтогенезу, чинники актуалізації персональної віри, змістовні й структурні особливості релігійної свідомості вірян пізнього віку.

На сторінках дисертації і монографії Ангелової А. О. відкривається ціла панорама релігійно-світоглядного осягнення старості в різних цивілізаційних локусах і хронотопах: виділено й узагальнено сутнісні ознаки первісно-архаїчних уявлень та формування архетипіки і міфології Старості, способи осмислення старечої доби життя в етнічних і світових релігіях, модерні геронтологічні пошуки неорелігійних рухів. Через основні етапи історії релігій дослідниця простежує боротьбу двох альтернативних релігійних візій старості – її *сакралізації* як універсального закону всесвіту і надприродного замислу або *демонізації* як зла, зіпсутості первісної природи, спотворення божественного задуму про людину і світ (розділи 3, 4). Авторка ґрунтовно і переконливо визначає універсальні та варіативні характеристики релігійного ідеалу старості, який містить і низку сталих крос-культурних компонентів і широкий діапазон змінних ціннісних ознак, що значно різняться залежно від соціально-історичного та етноконфесійного контексту (с. 71-78, 114-115).

Дисертантка послідовно і системно простежує той шлях, який торували через століття релігійно-богословські пошуки природи старіння (від анімістичних до теолого-метафізичних і філософських уявлень); досліджує, як змінювалися в часі міфологеми старості, довголіття, смерті й посмертя;

висвітлює полісемантичність категорії «Старість» в етнорелігійних традиціях та амбівалентність сформованих архетипів старості; розкриває співвідношення концептів «старість і мудрість», «старість і авторитет», «старість і молодість», «старість і дитинство», «старість і аскеза», «старість і духовність», «старість і сакральні знання», «старість і смерть», «старіння й оновлення», «старіння і спотворення» та ін.; міркує над причинами, що обумовили інституціонування принципово різних моделей ставлення до старості (архаїчний геронтодиц, традиційну геронтофілію чи сучасну геронтофобію) і утвердження інституту геронтократії в соціумі та у релігійному середовищі зокрема.

Окремої згадки вартує прагнення авторки висвітлити та систематизувати основні напрями постмодерного релігійно-богословського осмислення геронтософської проблематики, деконструкції традиційних архетипів старості у віровченні, місіонерській, добродійній, освітній діяльності різних конфесій; імплементацію нових ідей і практик соціального милосердя (розд. 5). Притому означені процеси розгортаються в умовах старіння самих релігійних спільнот, вимушених шукати нові чинники мотивації релігійної активності літніх вірян.

За теоретичними розмірковуваннями проступає особиста небайдужість А. Ангелової не тільки до проблеми експлікації релігійних смислів старіння і старості, а й до самого способу соціального і духовного буття старших поколінь у сучасних умовах. Думається, що науковий доробок авторки, у т.ч. монографія як віддзеркалення її роботи над дисертацією, стануть надбанням широких читачьких кіл. Назагал, подана дисертаційна робота є прикладом комплексного, зацікавленого, вдумливого дослідження, гідним підсумком вже здійснених дослідницьких пошуків і перспективним напрямом для майбутніх розвідок.

Перебираючи на себе обов'язки опонента, вважаю за потрібне висловити авторці низку зауважень і побажань.

По-перше. І в анотації до роботи, і в самому тексті дисертації А. Ангелова вказує на те, що нею виконане «комплексне дослідження в галузі релігійної геронтології, яка є актуальним напрямком в українському релігієзнавстві» (с. 2) або ж створене підґрунтя для подальшого розвитку у вітчизняному релігієзнавстві напрямку «релігійна геронтологія» (с. 32). Можна толерувати таку авторську позицію, але не обов'язково погоджуватися. Релігійна геронтологія, що має визнаний науковий статус у західній гуманістиці і нині активно розвивається, має насправді інше предметне поле, завдання і проблематику, ніж ті, які висуває і вирішує дисертантка. Навіть поверховий огляд зарубіжних

джерел засвідчує, що предметом релігійної геронтології є не старість як така (а тому назва підрозділу 1.1 «Старість як предмет релігійної геронтології» є не вповні коректною), а комплекс відносин і кореляцій між пізнім віком і релігією: вплив релігії на літню особу; спосіб буття та духовно-віросповідні переживання старіючої людини, характер і рівень її релігійності, специфіка її релігійних потреб та способів їх задоволення, релігія як ресурс оздоровлення та ефективної психологічної терапії тощо. У вужчому сенсі – форми і способи релігійної практики осіб пізнього віку, технології їх мотивації та активації. Здебільшого фундаментальні розвідки тут поступаються місцем практично-орієнтованим, прикладним аспектам. І на сторінках роботи пані Ангеліна чітко це окреслює.

Дійсно, в ході власних наукових досліджень дисертантка опрацьовує цю проблематику і активно залучає доробок західної релігійної геронтології. Однак, виявляючи архетипіку старості в релігійних традиціях, сакральні смисли, полісемантичність і культурну символіку концепту «старість» та його роль в еволюції релігійного світогляду, ідеали старості в межах різних культурно-релігійних парадигм тощо, дисертантка виходить у сферу філософської рефлексії, працюючи на пограниччі релігієзнавства і філософії старості. Тому напрям її наукових розвідок, на мою думку, коректніше назвати *релігієзнавча геронтософія*. Якщо ж авторка цілеспрямовано прагне розширити усталений предмет релігійної геронтології уведенням нового корпусу проблем, то ця справа видається мало перспективною: для західного читача це може стати незапитаним, а для вітчизняної науки – надто сумнівним, бо означник певної галузі як «релігійної ...» асоціюватиме її з колом богословських наук на протипагу дисциплінам академічного релігієзнавства.

По-друге. У висновках до першого розділу та загальних висновках до роботи Ангелова А. О. зазначає, що «аналіз новітніх тенденцій релігійних і міжконфесійних процесів є корисним для оцінки та прогнозування сучасної геронтологічної ситуації в світі» (с. 111, 462). На наш погляд, ця теза лишилася заявленою, але непроясненою: яким чином, на думку дисертантки, аналіз новітніх міжконфесійних процесів може прислужитися прогнозуванню глобальної геронтологічної ситуації?

По-третє. Складається враження, що авторка часом доволіно оперує поняттями, вживаючи різні терміни у схожому контексті без належного розмежування їх змісту. Насамперед йдеться про понятійний ряд: «архетипіка старості», «архетипічні образи старості», «релігійно-історичні образи старості»,

«релігійно-історичні (чи віросповідно-історичні) моделі старості». Іноді це завершується невдалими словосполуками, на кшталт «світові віросповідні моделі старості» (с. 29), коли йдеться про моделі (чи образи? чи архетипи??) старості, витворені у світових релігіях. До прикладу, актуальність дослідження обґрунтована запитом на «геронтософське дослідження релігійно-історичних *моделей* старості» (с. 24), а мета – визначена як «аналіз архетипічних *образів* старості», сформованих релігійними традиціями (с. 25); аналізується «іудейська *модель* старості» (підрозд. 3.7), але «християнський *образ* старості» (4.3).

По-четверте. Текст другого розділу «Старість в архаїчних віруваннях» та третього розділу «Старість в етнічних релігійних традиціях» переобтяжений емпіричним, етнографічним та релігієграфічним матеріалом, страждає на описовість. Припускаємо, що авторка прагнула якнайповніше і переконливіше проілюструвати тези і висновки, але це скоротило обсяг науково-аналітичної складової роботи. Як наслідок, панорама образів старості в етнічних релігіях постала як набір розбіжних уявлень, сформованих в різних соціокультурних контекстах. Ґрунтовний компаративний аналіз, по суті, не проведений і не запропоновано чітких критеріїв, за якими його можна провести; істотні розбіжності образів старості частіше констатуються, ніж аналізуються.

По-п'яте. Низка зауважень і запитань виникла до підрозділу 4.3 «Християнський образ старості». Вважаю, що цей підрозділ вартував більшої уваги, з огляду на домінування християнства у світовому релігійному ландшафті та конфесійній структурі українського суспільства. Але річ не тільки у дозуванні дисертаційного матеріалу, але і в його змістовному наповненні. Так, християнська семантика та аксіологія старості ілюструється переважно цитатами зі Старого Завіту (на стор. 374-379 лише одна із 9-ти наведених цитат узята з Новозавітних текстів) – як наслідок, йдеться, скоріше, про авраамічну, ніж про власне християнську традицію. Святоотчеській спадщині, яка заклала підвалини богословського осмислення старості і старіння, відведено лише один абзац (с. 376), а принципово важливому для тематики дисертації питанню щодо культу старчества в православній традиції – тільки два абзаци (с. 393-394).

Крім того, у подальшому аналізі процесів адаптації та модернізації образів старості в сучасних реаліях, авторка лише побіжно констатує наявність таких трендів у католицькій, протестантській, православній богословській думці, а головну увагу звертає на неорелігійні рухи (причому конфесія Свідків Єгови потрапили в категорію неохристиянських течій (с. 423)).

Насамкінець, рекомендуємо авторці залучити до своїх подальших розвідок цікаві дані принаймні з двох глобальних соціологічних проектів останнього десятиліття, що охопили понад 100 країн світу і були здійснені фахівцями Pew Research Center, а саме: «Intensity of Religious Affiliation, by Generation» (2010 р.), «The Age Gap in Religion Around the World» (2018 р.).

Висловлені зауваження не применшують загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи як ґрунтовного, комплексного і самостійного дослідження, що містить нові, науково обґрунтовані теоретичні результати. Відмітимо якісну апробацію основних результатів дисертації, у т.ч. монографію, 41 публікацію, 29 з яких видано у вітчизняних та зарубіжних фахових виданнях, участь у знаних міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях.

За структурою та оформленням автореферат дисертації відповідає встановленим критеріям до таких робіт; зміст автореферату є ідентичним щодо основних положень дисертаційного дослідження. Однак наявна розбіжність у формуванні переліку статей, вміщених в авторефераті та дисертації: в авторефераті статей у наукових фахових виданнях України вказано 18, статей у зарубіжних наукових виданнях та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз – 5 (с. 31-32); у дисертації, відповідно, 14 і 9 (с. 15-16).

За своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною філософсько-релігієзнавчої проблематики, теоретичним і практичним значенням дисертація Ангелової Ангеліни Олегівни «Архетипіка старості в релігійній традиції» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її авторка заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету

АРИСТОВА А. В.